

MARXISTICKÉ PRÍSTUPY K PROBLEMATIKE LUDSKÉHO NADANIA

VLADIMÍR DOČKAĽ, Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, Bratislava

Všeobecná koncepcia človeka a nadanie

Problematika človeka, jeho podstaty, filozofická koncepcia človeka ako druhu i ako individua sa iba pomaly stáva predmetom záujmu marxistickej filozofie. Niektorí autori, napr. Tugarinov — podľa (3), zdôvodňuje túto situáciu objektívnou potrebou rozpracovávať najprv otázky budovania základov novej spoločnosti. Bodnár (3) však vidí hlavný dôvod pomalého pokroku filozofickej interpretácie človeka v marxistickej požiadavke vedeckosti, v teoretických a metodologických prístupoch ku skúmaniu javov. Filozofia je viazaná na výsledky konkrétnych vedných odborov, pričom sa zdôrazňuje potreba interdisciplinárneho prístupu. „Všeobecné filozofické generalizácie, smerujúce ku globálnej teórii človeka, sú závislé predovšetkým od výsledkov a úrovne bádania v psychologičkej, sociologickej rovine, opierajúcej sa o poznatkový materiál z prírodných disciplín“, píše Bodnár. (3) Ako konštatuje vo svojej štúdií, marxistickej psychológii a sociológii nebolo, žiaľ, doteraz venované dosť pozornosti a nie sú ešte teoreticky a metodologicky vykryštalizované.

Všeobecný základ teórie človeka tvorí marxistická filozofia. Túto tézu zdôrazňujú dnes nielen filozofi. (Např. 3) Sovietsky psychológ Ananiev (1) súhlasí s tvrdením, že jediná veda, ktorá je schopná uchopiť podstatu človeka v celistvosti, je práve filozofia. Medzi filozofiou a špeciálnymi vedami však existuje vzájomne podmienený dialektický vzťah. Už F. Engels (6) zdôrazňoval, že filozofia musí budovať na poznatkoch konkrétnych vied a naopak, rozvíjanie špeciálnych vied sa musí opierať o filozofiu. Túto tézu z hľadiska súčasného stavu ľudského poznania rozvíja bulharský filozof Polikarov. (19, s. 177—189) Uvažuje predovšetkým o úlohe filozofie ako metodológie vedy, ktorá sa zapája tak do vedeckého programu skúmania, ako aj do zovšeobecňovania získaných poznatkov jednotlivých disciplín. Súčasne ukazuje aj opačné pôsobenie, kedy sa tézy špeciálnych vied stávajú filozofickými a ilustruje ho príkladmi z prírodných vied (Einstein, Planck atď.).

Pokiaľ ide o rozvoj teoretickej koncepcie človeka, domnievame sa, že musí vzišť zo základných východísk marxisticko-leninskej filozofie, ktoré sa uplatnia v konkrétnych vedách o človeku, predovšetkým v psychológii. V nej rozvíjané špeciálnovedné poznanie sa cestou filozofickej interpretácie môže stať základom všeobecnej (filozofickej) koncepcie človeka.

Možno niektorí psychológovia nebudú súhlasiť so spomínaným Bodnárovým (3) tvrdením, domnievame sa však, že marxistická psychológia naozaj ešte nie je dostatočne rozvinutá a v mnohých psychologických výskumoch uskutočňovaných u nás i v ďalších socialistických krajinách badať silné vplyvy pozitívizmu a scientizmu. Tieto vplyvy sa podľa Leontieva (15) stali prekážkou na ceste štúdia základných psychologických problémov.

„Boj o tvorivé ovládnutie marxizmu-leninizmu“ (15, s. 8) v psychológii zviedli predovšetkým sovietski psychológovia v počiatočnom období rozvoja tejto disciplíny v ZSSR. Veľký význam pre rozvoj marxistickej psychológie mali najmä práce Vygotského a Rubinštejna z tridsiatych rokov tohto storočia. Rubinštejnov (20) rozpracovanie leninskej teórie odrazu má zásadný význam nielen pre kategoriálny systém psychológie, ale aj pre utváranie celistej filozofickej koncepcie človeka. Zásadnú dôležitosť pripisujeme aktívnemu charakteru odrazu, na ktorý sa upozorňuje vo filozofii (23, s. 243—291) i v psychológii. (15) Vychádza sa z Engelsovhovho pojmu „vzájomného pôsobenia“ (6, s. 201), ktorý v sovietskej psychológii zaujímavým spôsobom rozvíja Ponomarjov. (19)

Veľmi dôležitou kategóriou marxistickej psychológie sa stala kategória ľudskej činnosti, ktorú rozpracúvajú najmä nasledovníci L. S. Vygotského na čele s A. N. Leontievom. (15) Leonovičová (13, s. 420—427) vyčíta marxistickej psychológii, že v dôsledku uprednostňovania kategórie činnosti málo rozpracovala chápanie kategórie správania, ktorá by umožnila sledovať dialektiku jeho vývoja od biologickej, cez psychickú až po sociálnu úroveň, a teda porovnanie správania človeka so správaním živočíchov. Táto výčitka sa snád môže týkať Leontievovej psychológie činnosti, ktorá chce týmto spôsobom manifestovať svoju principiálnu odlišnosť od amerického behaviorizmu, v zásade sa však ani marxistická psychológia kategórie správania neodrieka. (17; 1) Rozlíšenie troch úrovní rozvoja správania, ktoré navrhuje biologička Leonovičová (13, s. 420—427), zaujímavou korešponduje s Ponomarjovovým (19) rozlíšením biologickej, psychickej a sociálnej formy vzájomného pôsobenia.

Vzhľadom na problematiku, ktorej sa chceme venovať v tejto práci, je pre nás centrálnou práve kategória činnosti. Podľa Leontieva (15, s. 62) „... činnosť vystupuje ako proces, v ktorom sa uskutočňuje vzájomný prechod medzi pólmi subjekt—objekt“. Práve v kategórii činnosti sa manifestuje aktívny charakter psychického odrazu. Vedomý odraz sveta, vedomie človeka je podľa Leontieva (15, s. 26) „... výsledkom činnosti v predmetnom svete“.

Marx ukázal, ako sa ľudská činnosť líši od správania zvierata. V Ekonomicko-filozofických rukopisoch napísal: „Zviera síce tiež produkuje... Lenže produkuje iba to, čo produkuje bezprostredne pre seba alebo pre svoje mláďatá; produkuje jednostranne, zatiaľ čo človek produkuje univerzálne; zviera produkuje len pod tlakom bezprostrednej fyzickej potreby, zatiaľ čo človek produkuje aj bez fyzickej potreby, naozaj produkuje až vtedy, keď naň táto potreba nedolieha... Zviera tvorí len podľa miery a potreby species, ku ktorej patrí, zatiaľ čo človek je schopný tvoriť podľa miery akejkoľvek species a vie všade prispôbiť predmet inherentnej miere; preto človek tvorí aj podľa zákonov krásy.“ (16, s. 66)

Jedným z pojmov, ktorými sa vyjadrujú vnútorné podmienky ľudskej činnosti, je nadanie. V súvislosti s ekonomickým pokrokom spoločnosti sa nadanie stáva v posledných rokoch predmetom záujmu odborníkov mnohých profesií, ale najmä psychológov. Aktivity buržoáznych vedcov majú predovšetkým pragmatický, utilitaristický charakter. Aj v socialistických krajinách sa však vzhľadom na potreby spoločenskej praxe realizujú skôr aplikované výskumy. Teoretickému rozboru problému a jeho filozofickej generalizácii sa pozornosť nevenuje. V tejto štúdii sa pokúsime naznačiť niektoré otázky marxisticko-leninskej interpretácie nadania, ako vyplývajú z prác klasikov sovietskej psychológie a našich najnovších výskumov.

Nadanie a otázka rovnosti medzi ľuďmi

Vulgárni vykladači marxizmu sa domnievali, že marxisti popierajú existenciu takých fenoménov, ako je nadanie či talent. Vychádzali pritom z falošnej interpretácie pojmu rovnosti medzi ľuďmi, ktorý marxistická filozofia postuluje.

F. Engels venoval pozornosť rovnosti ľudí v *Anti-Dühringu*. Vysvetlil vznik buržoáznej požiadavky rovnosti, ktorá znamená zrovnoprávnenie tried. Súčasne však „...buržoázne požiadavky rovnosti sprevádzajú proletárske požiadavky rovnosti. Od chvíle, ako sa nastoľuje buržoázna požiadavka odstrániť triedne privilégiá, nastupuje popri nej proletárska požiadavka odstrániť triedy vôbec...“ (5, s. 116) Engels zdôrazňuje, že „... skutočným obsahom proletárskej požiadavky rovnosti je požiadavka odstránenia tried. Každá požiadavka rovnosti, ktorá ide ďalej, nevyhnutne uviazne v absurdnosti.“ (5, s. 117)

Engels teda nehovorí o ľudskej rovnosti ako o prirodzenej (biologickej) realite, ale ako o spoločenskej požiadavke. Ani realizácia tejto požiadavky v socializme a komunizme nemôže znamenať postulovanie rovnosti ľudí v inej ako sociálnej oblasti. Proti názorom, ktoré sa pokúšali zamieňať revolučnú podstatu Marxovho a Engelsovho učenia s bezduchým rovnostárstvom, vystúpil Vladimír Iljič Lenin v článku *Liberálny profesor o rovnosti*. Napísal v ňom: „Keď socialisti hovoria o rovnosti, pod touto rovnosťou vždy chápú spoločenskú rovnosť, rovnosť spoločenského postavenia, ale nijako nie rovnosť fyzických a duševných schopností jednotlivcov.“ (12, s. 132)

Tento článok vyšiel už r. 1914. Napriek tomu však ostávala problematika interindividuálnych rozdielov medzi ľuďmi dlho na pokraji záujmov marxisticky orientovaných vedcov. Až potreby praxe si vyžiadali zapojenie odborníkov do riešenia týchto otázok. Problém nadania bol však relatívne dlho obchádzaný, akoby z obavy, že zameranie sa na sledovanie nadanosti by mohlo byť interpretované z hľadiska buržoáznych koncepcií elitárstva.

Prvým, kto sa pokúsil o marxistickú interpretáciu nadania, bol Boris Michajlovič Teplov vo svojej štúdií *Schopnosti a nadanie* z r. 1938. Nadanie definoval ako „...to svojrázne spojenie schopností, ktoré zaisťuje človeku možnosť úspešného vykonávania voľajakej činnosti...“ (26, s. 417) Takto chápané nadanie nie je výsadou nejakej elity, ale je vlastné každému človeku. Teplov si všima kvantitatívnu stránku problému (jeden človek môže byť nadanejší než druhý) — vyjadruje to pojmom talent, ktorým označuje vysoký stupeň nadania). Hlavný dôraz však kladie na kvalitatívnu stránku — dôležité nie je koľko, ale ktoré schopnosti má človek rozvinuté. Po vyše štyridsiatich rokoch intenzívneho rozvoja psychológie nemožno všetky Teplovove závery prijať jednoznačne, jeho práca však ostáva vzorom tvorivého uplatňovania materialistického myslenia v psychológii.

Pod Teplovovým vplyvom sa v sovietskej psychológii opäť začalo pracovať s termínom nadanie, no ešte dlho ostal iba predmetom teoretických úvah autorov učebníc všeobecnej psychológie. Výraznejší pohyb v oblasti výskumného a experimentálneho sledovania nadania zaznamenávame po Teplovovej práci *Psychológia hudobných schopností*, ktorá vyšla r. 1947, až koncom šesťdesiatych a v sedemdesiatych rokoch. Problematiku všeobecného nadania riešil Lejtes [11], rôznym druhom špeciálneho nadania sa venuje kolektív pod vedením Kruteckého.

V československej psychologickej literatúre sa s riešením problematiky nadania stretávame sporadicky až od zač. sedemdesiatych rokov. Ide temer výhradne o výskumné štúdie. S naznačením niektorých teoretických problémov sa stretáme iba u Klindovej (7) a z hľadiska športového talentu u Kodýma. (8) O istú systematizáciu poznatkov a vytvorenie bazálnej koncepcie pre vlastné výskumy sme sa pokúsili v štúdiu pre Čsl. psychológiu. (4, s. 90—96)

Dve definície nadania

Pojem nadanie sa bežne používa v dvoch významoch:

1. *Kvantitatívny individuálno-diferenciálny význam.* V tomto zmysle sa rozlišujú ľudia, ktorí „majú nadanie“, od ľudí, ktorí „nemajú nadanie“. Toto chápanie bolo jednou z príčin počiatočnej neochoty marxistických vedcov zaoberať sa problémom. Nadanie bolo chápané ako niečo, čo majú niektorí ľudia navyše oproti ostatným. Blaškovič (2, s. 34) napr. píše: „Nadaním sa v psychológii rozumie vysoká úroveň schopností človeka, ktorá mu umožňuje podávať v porovnaní s inými ľuďmi mimoriadne výkony v rôznych oblastiach ľudskej činnosti.“ Podobná definícia nemá podľa nášho názoru veľkú hodnotu, pretože, ako sám autor píše ďalej, „... je dosť obťažné ustáliť, čo to je mimoriadny výkon“.

Napriek tomu sa s používaním pojmu nadanie v uvedenom význame môže dosť často stretnúť aj v iných prácach marxisticky orientovaných psychológov. V dôsledku pôsobenia dialektického zákona o prechode kvantity v kvalitu (6) možno konštatovať, že jedinci s vyšším nadaním tvoria kvalitatívne odlišnú skupinu od jedincov priemerných. Vyššia úroveň nadania značí nielen jeho väčšie množstvo, ale aj novú kvalitu. Niektorí psychológovia sa snažia pojmom nadanie označovať práve túto novú kvalitu.

Treba však zdôrazniť, že kvalitatívny skok, ku ktorému dochádza s naranáťím kvantity, nie je jeden konkrétny bod na kontinuu vývoja, ale opäť proces. Medzi tými, čo disponujú „priemerným množstvom nadania“ a tými, u ktorých kvantita nadania už tvorí novú kvalitu, sa nachádza mnoho jedincov, o ktorých nadaní sa v zmysle tejto definície nemožno rozhodnúť.

Ričan (22) odlišuje teoretické prístupy diferenciálnej a všeobecnej psychológie. Opísaný prístup k definovaniu nadania je typický pre diferenciálnu psychológiu. Pokiaľ však nedokáže presnejšie vymedziť hranicu medzi nadanými a nenadanými, nemá ani pre ňu veľký význam. Domnievame sa, že môže rovnako dobre a užitočnejšie manipulovať s termínom nadanie, ak ho bude chápať v celom jeho kontinuu a uvažovať pri tom o úrovni jeho rozvoja u konkrétného jednotlivca.

2. *Nadanie ako všeobecný psychologický konštrukt.* V tomto chápaní, ku ktorému sa prikláňame, pracuje s pojmom nadanie všeobecná psychológia. Ananiev (1, s. 70) hovorí tiež o „všeobecnej psychológii človeka“, aby tak zdôraznil, že nejde o individuálnu (diferenciálnu) psychológiu, ale o psychológiu človeka ako druhu Homo sapiens. V zmysle tejto koncepcie definovali nadanie Teplov (26) i Rubinštejn (21). „Všeobecná psychológia človeka“ je blízka filozofickej interpretácii podstaty človeka. K podstate človeka ako druhu, a teda aj každého príslušníka tohto druhu, patrí aktivita „bezprostredne prirodzenej bytosti“ (16, s. 103), jej činnosť. Každý človek, ktorý je nielen individuom (lebo individuom je aj ťažký idiot), ale aj osobnosťou a individualitou v Ananievovom (1) poňatí, vykonáva nejakú činnosť. Súbor relatívne stálych

vnútorných podmienok činnosti môžeme nazvať nadaním. V tomto zmysle je nadanie jednou zo základných charakteristík človeka. Tak o ňom uvažuje aj Ananiev [1, s. 384], keď odporúča pristupovať k nadaniu analogicky ako k práceschopnosti. V zmysle všeobecného konštruktú budeme narábať s termínom nadanie v ďalšom texte.

Štruktúra nadania

Nadanie bývalo v západnej psychológii často stotožňované s inteligenciou, resp. so štruktúrou inteligencie. Špeciálne nadanie sa zasa často chápalo ako špeciálne schopnosti (napr. hudobné). Teplov [26; 27] odmietol existenciu všeobecného nadania. Hovoril iba o všeobecnejších a špeciálnejších momentoch, ktoré sa vyskytujú v každom nadaní. Pojem všeobecného nadania opäť zaviedol do sovietskej psychológie Rubištejn [21], ktorý dokazoval, že jednostranné skúmanie špeciálnych schopností vedie k strate ich vnútornej jednoty, že všeobecné a špeciálne nadanie nie je možné stavať proti sebe.

Bez ohľadu na niektoré rozdiely v ich chápaní definovali Teplov i Rubištejn nadanie ako istý súbor schopností. Prítom však podľa Teplova [26, s. 420] „medzi schopnosti patria individuálne zvláštnosti vo všetkých sférach psychickej činnosti, v oblasti emócií alebo vôle nie menej ako v oblasti vnímania, pamäti alebo myslenia“. Podobne široko chápe schopnosti väčšina sovietskych psychológov. Výstižne to vyjadril Ričan [22, s. 244], keď napísal, že napr. u Mjasiščeva a Kovaljova býva za schopnosť považovaná vlastne „... celá osobnosť, hodnotená vo vzťahu k výkonu v určitej činnosti“.

V našej psychologickej literatúre bývajú schopnosti chápané užšie, preto pri vymedzení nadania so schopnosťami nevystačíme. Rubištejn [20] zdôvodňuje predstavy o primárne dvojstránkovom delení psychických javov. Rozoznáva intelektuálne a afektívne zvláštnosti psychiky. Schopnosti, ako ich chápeme my, prináležia do intelektuálnej [kognitívnej, výkonnej] stránky psychiky, v štruktúre nadania však budú hrať dôležitú úlohu aj zvláštnosti afektívnej sféry. Rubištejn [21, s. 682] to vyjadruje takto: „... ak pod všeobecným nadaním rozumieme súhrn všetkých predpokladov človeka v ich jednote, od ktorých závisí produktivita jeho činnosti, zahrnujeme do tohto pojmu nielen intelekt človeka, ale tiež všetky jeho ostatné vlastnosti a zvláštnosti, ktoré tvoria s intelektom jednotu a vzájomne sa s ním prelínajú, najmä zvláštnosti emocionálnej sféry a temperamentu, t. j. emocionality, tonusu, tempa činnosti atď.“

V štúdií *K problematike nadania z hľadiska prístupov marxistickej psychológie* [4, s. 91] sme definovali nadanie ako „... tú zložku osobnosti človeka, ktorá mu umožňuje dosahovať výkony v konkrétnej činnosti alebo činnostiach“. V zmysle Rubištejnovho dvojstránkového delenia psychických javov, vychádzajúc pritom tiež z tradícií československej psychológie (napr. 17), sme vymedzili dve zložky nadania: predpokladovú a aktivačnú. Predpokladovú zložku tvoria fyzické vlastnosti jedinca, schopnosti (špeciálne i všeobecné, vrátane tvorivých) a tiež zručnosti, návyky a vedomosti, ktoré sa rozvíjajú na základe schopností, sami sa však stávajú predpokladmi ich ďalšieho rozvoja. [21] Aktivačnú zložku tvoria vôľové vlastnosti, záujmy a motivácia. Obe zložky nadania vystupujú v činnosti človeka v dialektickej jednote. Ich rozdelenie má význam predovšetkým didaktický, ale má význam aj pre vedeckú analýzu fenoménu nadania. Aj F. Engels, ktorý neustále zdôrazňoval

vzájomnú súvislosť všetkých javov, hovoril o potrebe vytrhnúť ich zo všeobecnej súvislosti a skúmať izolovane, ak chceme porozumieť jednotlivým javom a ich kauzálnym vzťahom. [6, s. 202]

Deskripcia zložiek nadania je prvým krokom k analýze ich vzájomných súvislostí. Hľadisko diferencijálnej psychológie, ktoré neprekročí rámec deskripcie, ale ktoré môže byť veľmi dôležité pri posudzovaní nadania konkrétneho jednotlivca, je hľadisko statických vzťahov medzi zložkami. V prípade, ak v štruktúre nadania prevláda úrovňou svojho rozvoja jedna zložka nad druhou, môžeme hovoriť o nadaní nevyrovnanom, ak sú obe zložky rozvinuté približne rovnako, o nadaní vyrovnanom. [7, s. 5—27] V komponentoch predpokladovej i aktivačnej zložky nadania môžeme odhaliť faktory všeobecnejšie i špeciálnejšie, a to na viacerých hierarchických úrovniach. Ak v štruktúre nadania dominujú niektoré špeciálne faktory (napr. hudobné schopnosti a záujmy), hovoríme o špeciálnom (konkrétne napr. hudobnom) nadaní. Ak v štruktúre nadania dominujú všeobecné faktory, resp. ak sú viaceré špeciálne faktory približne rovnako rozvinuté, hovoríme o všeobecnom nadaní. V tomto zmysle chápeme relatívne rozlíšenie tzv. druhov nadania.

Rozlíšenie všeobecnejších a špeciálnejších faktorov nadania má tiež veľký význam, ak budeme o štruktúre nadania uvažovať z hľadiska dynamických vzťahov jeho komponentov. Pochopenie týchto vzťahov je dôležité pre pochopenie ontogenézy nadania a pre pochopenie podstaty nadania v zmysle jeho fungovania ako istej subštruktúry osobnosti, čo má význam najmä pre všeobecnú psychológiu.

Pokiaľ sa týka individuálneho vývinu, rozvoja nadania, uspokojíme sa zatiaľ s konštatovaním, že najprv sa rozvíjajú jeho všeobecnejšie faktory, k diferenciacii dochádza v priebehu ontogenézy ruka v ruku s diferenciaciou činností dieťaťa. Dôkazy o prioritnom význame všeobecných schopností a ich postupnej vývinovej špecializácii podáva napr. Lejtes. [11, s. 15—24] Treba však konštatovať, že s rozvojom špeciálnych schopností vznikajú opäť schopnosti všeobecné, a to generalizáciou spoločných formálnych a procesuálnych stránok rôznych činností. V tomto zmysle uznával realitu všeobecných schopností aj Teplov. [27]

Aj u rozvinutého nadania treba uvažovať o tom, že jednotlivé jeho elementy sa nachádzajú v určitých dynamických vzťahoch. V oblasti psychológie schopností i psychológie osobnosti sa u západných autorov stretáme s dvomi základnými schémami: jednotlivé zložky osobnosti sa chápu alebo ako nezávislé (horizontálne usporiadané), alebo ako hierarchicky (vertikálne) usporiadané. Pritom modely autonómnosti alebo hierarchie sú vyvodzované z výsledkov faktorovej analýzy psychologických testov a hierarchizácia sa vzťahuje na úroveň všeobecnosti faktorov sytých týmto testami.

Pokiaľ sa o hierarchii v štruktúre osobnosti či schopností uvažuje v sovietskej psychológii, myslí sa pod hierarchiou podriadenie sa jedných zložiek vedúcej úlohe zložiek iných. Ananiev [1, s. 375] sa domnieva, že v štruktúre osobnosti platia pravdepodobne obidva princípy riadenia — subordinácia pri vertikálnom a koordinácia pri horizontálnom usporiadaní — súčasne.

K podobnému záveru nás vedú aj naše úvahy o usporiadaní nadania, opierajúce sa o konkrétne psychologické výskumy nadaných detí. V štruktúre nadania predpokladáme hierarchické (vertikálne) členenie, súčasne však pôsobia aj horizontálne vzťahy (medzi rôznymi druhmi nadania na tej istej hierarchickej úrovni) a diagonálne vzťahy (medzi rôznymi hierarchickými úrovňami

a rôznymi druhmi nadania). Pritom pojem hierarchie zahrňuje tak princíp stupňa všeobecnosti, ako aj princíp nadradenosti vyššie stojacích faktorov.

Pokúsime sa túto predstavu konkretizovať: Existujú všeobecné faktory nadania, ktoré sa uplatňujú v realizácii ktorejkoľvek činnosti. Sú to intelekt (v predpokladovej zložke) a všeobecná motivácia činnosti (v aktivačnej zložke). U týchto faktorov sa okrem všeobecnosti (uplatňujú sa v každej činnosti) predpokladá aj ich regulatívna úloha vzhľadom na nižšie stojace faktory.

Ďalej možno uvažovať o faktoroch spoločných pre základné druhy ľudských činností: pohybovú, umeleckú, intelektuálnu, prakticko-technickú, organizačnú. Tieto faktory sú podriadené spomínaným všeobecným faktorom, no samé majú všeobecný a riadiaci charakter vzhľadom na nižšie stojace komponenty nadania. Tak napr. všeobecné umelecké schopnosti sa uplatňujú v každej umeleckej činnosti. Sú regulované intelektom, no samé regulujú špeciálne schopnosti či už hudobné, výtvarné, literárne atď. V tomto zmysle ide o vertikálne vzťahy komponentov nadania. Spoločné, všeobecné faktory však súčasne sprostredkujúajú horizontálne vzťahy medzi jednotlivými druhmi nadania, tak napr. tvorivosť medzi tvorivým literárnym, skladateľským a výtvarným talentom atď.

Príkladom diagonálnych vzťahov môže byť zapájanie sa všeobecnejších faktorov do štruktúry konkrétneho talentu na nižšej hierarchickej úrovni (teda do štruktúry špeciálneho nadania). Typické je to napr. v nadaní pre prácu trénera, režiséra dirigenta, vedúceho výskumného tímu, kde sa k špeciálnemu nadaniu pre tú ktorú činnosť pripájajú schopnosti organizačné, ktoré samy osebe stoja v hierarchii nadania na vyšších priečkach.

Vertikálne vzťahy v štruktúre nadania predstavujú subordináciu jeho komponentov. Horizontálne a diagonálne vzťahy sa riadia princípom koordinácie (napr. tanečný talent vyžaduje súčinnosť tak pohybových, ako aj umeleckých faktorov v štruktúre nadania).

Naznačená hierarchizácia nadania sa opiera o výskumy, v ktorých sa nám podarilo odhaliť niektoré spoločné i rozdielne charakteristiky rôznych druhov nadaní, ďalej o poznatok o postupnej ontogenetickej diferenciacii schopností a osobností a tiež o predstavu postupnej diferenciacie ľudských činností, a teda aj druhov nadaní v priebehu antropogenézy. Vývin i vývoj nadania akoby prebiehal od najvyšších priečok hierarchickej schémy nadania k nižším.

Problém determinácie nadania

Z etymológie slov nadanie, odarjonnosť, Begabung, gift je zrejmé, že jav, ktorý označovali, bol pôvodne chápaný ako niečo daného, darovaného. Pre prostého človeka minulosti, ale aj pre učencov vychádzajúcich z náboženskej filozofie, bolo nadanie „darom božím“. Moderná psychológia, počínajúc Thorn-dikeom, nahradila boha prírodou, podstata chápania nadania však ostávala nezmenená.

Etymológia slova nehovorí pravda nič o objektívnej realite pomenovaného javu, iba o jej subjektívnom odraze v ľudskom vedomí v istých spoločensko-historických súvislostiach. Za dnešného stavu poznania je chápanie nadania ako čohosi vrodeneho a nemenného dávno prekonané. Rovnako prekonaný je aj opačný extrém, ktorý predstavoval najmä Watsonov behaviorizmus absolutizujúci úlohu prostredia a výchovy pri rozvoji človeka. Dnes sa rôzni autori zväčša pokúšajú určiť podiel vrodenej a vplyv prostredia pri

rozvoji nadania človeka. Pritom sa obe tieto kategórie už nechápu staticky a zdôrazňuje sa tiež aktivita samého subjektu pri formovaní svojho talentu.

Najviac práce pri objasňovaní úloh vrodenej a prostredia urobili sovietski vedci. Ani v ZSSR sa však riešenie týchto otázok nezaobišlo bez sporov a diskusií. Biológovia a genetici zdôrazňovali predovšetkým úlohu dedičnosti, psychológovia a pedagógovia predovšetkým úlohu výchovy. (Pozri napr. 10, s. 927—941) Zdôrazňovanie biologických a hereditárnych faktorov bolo evidentne materialistické — bol to však mechanistický materializmus, zabúdalo sa na dialektiku vývoja a význam spoločensko-historického procesu, na ktorý ukázali Marx i Engels. Navyše podobné koncepcie západných vedcov zneužívala buržoázna ideológia pre ospravedlnenie existujúcich triednych rozdielov v kapitalistickom svete. To viedlo mnohých sovietskych odborníkov k relatívnemu preceňovaniu úlohy prostredia a výchovy pri formovaní schopností a nadania (sem možno zaradiť napr. Leontieva 14, s. 1—9, či Kruteckého 10, s. 927—941.

Otázka podielu vrodenej a získanej nie je dodnes spofahlivo zodpovedaná. Jej riešenie si vyžiada interdisciplinárnu spoluprácu genetikov, psychológov i ďalších odborníkov. Zrekapitulujme si však, ako sa k tomuto problému stavali klasici sovietskej psychológie schopností, ktorých názory možno v marxistickej psychológii pokladať za reprezentatívne.

B. M. Teplov (26, s. 426) oddiferencoval vrodenej vlohy, ktoré chápal ako anatomicko-fyziologické zvláštnosti organizmu, od schopností, ktoré sú výsledkom vývinu, uskutočňovaného hlavne v procese výchovy a výučby. „Schopnosť nemôže vzniknúť mimo príslušnej konkrétnej činnosti človeka.“ (26, s. 426) Táto koncepcia nebola prijatá jednoznačne. Kovaľov (9, s. 241—247) ju označuje za prejav psychofyzického paralelizmu alebo morfologizmu. Navrhuje chápať vlohy ako psychofyziologické a nie anatomicko-fyziologické zvláštnosti. Hovorí, že „... ako vlohu je treba chápať prvotnú vrodenu schopnosť, ešte sice nerozvinutú, ale prejavujúcu sa už pri prvých pokusoch o činnosť“. (9, s. 243) Podobne riešil problematiku dialektiky vzťahu medzi schopnosťami a činnosťou S. L. Rubištejn (21). Schopnosti a teda aj nadanie sú podľa neho rovnako výsledkom činnosti (tu sa zdôrazňuje vplyv prostredia), ako aj predpokladom jej vykonávania (to potvrdzuje úlohu dedičnosti).

Nadanie však nie je iba jediná schopnosť, ale súbor schopností (26; 21), komplexný jav (4). Účast dedičnosti na rôznych jeho zložkách môže byť rôzna. Podľa Švancarou (24) sú elementárne psychické prejavy relatívne silnejšie determinované hereditárne, komplexné psychické funkcie sú relatívne viac ovplyvňované exogénne. To by znamenalo, že napr. hudobný sluch (elementárna schopnosť) môže byť silne viazaný na dedičnosť, no hudobné nadanie ako komplexný jav, ktorý okrem sluchu a hudobných schopností zahŕňa množstvo ďalších vlastností osobnosti, je vcelku viac výsledkom vývinu. To zodpovedá tiež našim bežným skúsenostiam. Hudobné schopnosti niektorých detí sa objavujú už v predškolskom veku, no nie u všetkých týchto detí sa neskôr rozvinú v naozajstné hudobné nadanie. Pôvodné názory o predestinácii nadania je teda nevyhnutné zásadne odmietnuť.

Prirodzene, ak bolo nadanie chápané v kvantitatívnom individuálno-diferenciálnom význame ako niečo, čím disponujú iba niektorí jedinci (nadaní), bolo možné ho považovať za veľmi dedične podmienené. Vysvetľuje to Švancarou (25, s. 45) model podielu vplyvov dedičnosti a prostredia na psychických charakteristikách jedinca. U tých, ktorí sa nachádzajú na oboch koncoch normálnej distribučnej krivky, býva účasť dedičnosti na danej charakteristike pod-

statne vyššia ako u priemernej populácie. Teda aj charakteristiky nadania nadpriemerných jedincov sú pravdepodobne silne dedične determinované.

Ak však sledujeme nadanie z hľadiska všeobecnej psychológie, resp. z hľadiska filozofie človeka, pokladáme ho za jednu z charakteristík jeho podstaty, za istú subštruktúru osobnosti, vlastnú každému jedincovi. Pri takomto chápaní jednoznačne platí dialektická poučka, že nadanie je produktom vývinu, no súčasne aj jeho predpokladom.

Nadanie ako produkt spoločensko-historického vývoja

Buržoázni psychológovia skúmajú nadanie z pozícií „čistej“ psychológie, tzn. v jeho súčasnej podobe u dnešného človeka. Pokiaľ ich zaujíma genéza nadania, potom iba otázky dedičnosti a ontogenéza, sledovanie nadania z vývinovo-psychologického hľadiska. O nadaní však možno uvažovať nielen ako o zložke osobnosti konkrétneho človeka, ale, ako sme to už ukázali, aj ako o jednej z všeobecných charakteristík ľudského druhu. „Ľudská podstata nie je nijaké abstraktum imanentné jednotlivému individuu. Vo svojej skutočnosti je to súhrn spoločenských vzťahov“, napísal K. Marx v jednej zo svojich téz o Feuerbachovi. (16, s. 208) V tomto zmysle je nadanie nielen predpokladom a produktom individuálneho vývinu, ale aj predpokladom a produktom spoločensko-historického vývoja človeka.

Nazeranie na nadanie z historického aspektu nie je len záležitosťou filozofie (historického materializmu). Rovnako dôležité je aj pre psychológiu. Pochopenie historickej podstaty človeka a jeho psychiky je nevyhnutné aj pre psychologickú interpretáciu dnešného človeka a jeho nadania. Ako sme už konštatovali, nadanie sa vzťahuje vždy na nejakú činnosť. V článku *Podiel práce na poľudštení opice* poukázal F. Engels (6, s. 147—158) na dialektický vzťah medzi činnosťou a vývojom človeka z jeho živočíšnych predkov smerom ku zdokonaľovaniu človeka i jeho schopností. „Tento vývin sa vôbec nezastavil vo chvíli, keď sa človek definitívne odlíšil od opice, ale naopak, odvtedy mocne pokračoval; aj keď bol u rôznych národov a v rôznych obdobiach rôzny čo do stupňa a smeru...“ (6, s. 151)

Ľudská činnosť má spoločensko-historický charakter. Rôznym spoločensko-historickým formám činnosti zodpovedali rôzne druhy nadania. Tieto boli rozličné v rôznych etapách vývoja ľudstva. U prvých predchodcov človeka by sa dalo hovoriť o „nadaní“ hľadám len v súvislosti s ich fyzickými silami, odolnosťou a prispôbivosťou. V prvotnopospolnej spoločnosti sa však začali diferencovať nadania aj v súvislosti s rozvojom ľudskej inteligencie. Spočiatku to mohlo byť jediné nadanie lovca, neskôr nadanie pastiera, poľnohospodára, bojovníka, vodcu, obchodníka atď. S diferenciaciou ľudských činností dochádza k diferenciacii nadaní, so zmenami obsahu činnosti k zmenám vlastností charakterizujúcich príslušné nadania. Vzťah medzi činnosťou a nadaním je však dialektický. Zdokonaľovanie a diferenciacia nadaní vedie spätne k možnosti ďalšej diferenciacie činností človeka ako druhu.

To, o čom môžeme z hľadiska histórie iba uvažovať, môžeme však niekedy priamo sledovať pri transkultúrnych štúdiách. Tak napr. aj dnes bude štruktúra hudobného talentu v Európe a v európskou civilizáciou ovládnutom svete rozhodne iná ako štruktúra hudobného talentu orientálneho muzikanta alebo primitívneho obyvateľa rovníkovej Afriky, tak ako je európska hudba iná než hudba týchto národov.

Reálny výskyt talentov v konkrétnej epoche je determinovaný jednak spektrom ľudských činností tejto epochy, jednak jej spoločenskými potrebami. Na to ukázal aj F. Engels (6, s. 168), keď napísal o období renesancie: „Bola to doba, ktorá potrebovala obrov a ktorá rodila obrov, obrov učnosti, ducha a charakteru...“ Okrem tejto determinácie treba mať na zreteli, že v tej-ktorej etape vývoja spoločensko-historických vzťahov bolo rozdielne aj hodnotenie jednotlivých druhov nadaní, ako na to upozornil už Teplov (26). Kým v 18. storočí si najviac ocenili umenie, v 19. storočí nastúpila na jeho miesto veda. Dnešná doba vytvára predpoklady pre rovnaké ocenenie všetkých ľudských činností, vrátane praktických pracovných činností. Sme presvedčení, že v socialistickej spoločnosti nájde uplatnenie každý druh talentu a bude pre rozvoj tejto spoločnosti rovnako dôležitý.

LITERATÚRA

1. ANANIEV, B. G.: Človek ako predmet poznania. Psychodiagnostica, Bratislava, 1980.
2. BLAŠKOVIČ, O.: Postavenie vedomostí v diagnostike nadaných žiakov. In: Psychológia vo vyučovacom procese. VÚP, Bratislava 1972.
3. BODNÁR, J.: Antropologizmus a marxistický prístup ku skúmaniu človeka. Filozofia, 1980, č. 2.
4. DOČKAL, V.: K problematike nadania z hľadiska prístupov marxistickej psychológie. Čsl. psychologie, 1980, č. 1.
5. ENGELS, F.: Anti-Dühring. Pravda, Bratislava 1976.
6. ENGELS, F.: Dialektika prírody. Pravda, Bratislava 1976.
7. KLINDOVÁ, L.: Nadanie a možnosti jeho určovania u detí a žiakov. In: Psychológia vo vyučovacom procese. VÚP, Bratislava 1972.
8. KODÝM, M.: Výběr sportovních talentů. Olympia, Praha 1978.
9. KOVALJOV, A. G.: Některé otázky teorie schopností. Čsl. psychologie, 1962, č. 3.
10. KRUTECKIJ, V. A.: Problém formování a rozvíjení schopností. Jednotná škola, 1973, č. 6.
11. LEJTES, N. S.: Problema obščich sposobnostej s točki zrenija razvitija. Voprosy psihologii, 1969, č. 1.
12. LENIN, V. I.: Spisy 20. Pravda, Bratislava 1956.
13. LEONOVICOVÁ, A.: Dialektika vzniku sociální formy pohybu hmoty — význam progresivního vývoje chování živých systémů. Filozofický časopis, 1980, č. 3.
14. LEONŤJEV, A. N.: O vytváření schopností. Čsl. psychologie, 1961, č. 1.
15. LEONŤJEV, A. N.: Činnost, vědomí, osobnost. Svoboda, Praha 1978.
16. MARX, K., ENGELS, F.: Vybrané spisy I. Pravda, Bratislava 1977.
17. PARDEL, T.: Motivácia ľudskej činnosti a správania. SPN, Bratislava 1977.
18. POLIKAROV, A.: O vztahu filozofie a speciálních věd. Filozofický časopis, 1980, č. 2.
19. PONOMARIOV, J. A.: Psihologija tvorčestva. Nauka, Moskva 1976.
20. RUBINŠTEJN, S. L.: Bytí a vědomí. SPN, Praha 1961.
21. RUBINŠTEJN, S. L.: Základy obecné psychologie. SPN, Praha 1964.
22. ŘÍČAN, P.: K základním pojům teorie schopností. Čsl. psychologie, 1965, č. 2.
23. SEILER, V.: Leninská kategorie odrazu a ľudská aktivita. Filozofia, 1980, č. 3.
24. ŠVANCARA, J.: Hereditární faktory v ontogenezi osobnosti. Čsl. psychologie, 1967, č. 3.
25. ŠVANCARA, J.: Kompendium vývojové psychologie. SPN, Praha 1975.
26. TEPLOV, B. M.: Schopnosti a nadanie. In: Kornilov, Smirnov, Teplov: Psychologia. Štátne nakladateľstvo, Bratislava 1950.
27. TEPLOV, B. M.: Psychologie hudebních schopností. Supraphon, Praha 1968.